

Р. Л. Сердега

**Назви етапів росту й дозрівання
сільськогосподарських культур
у центральнослобожанських говірках
(склад і структура)**

Лексико-семантична група на позначення різних періодів росту й досягання сільськогосподарських рослин надзвичайно багата в репертуарному плані й, безсумнівно, поліінформативна в науковому відношенні. Найменування етапів росту й дозрівання культурних рослин є дуже давньою групою слів. Її коріння сягає глибокої давнини – часів індоєвропейської та праслов'янської етнічної й мовної єдностей. Потреба в такого роду номінаціях виникла тоді, коли людина почала займатися рільництвом, культивувати ті або інші рослини, а отже доглядати за ними й спостерігати за основними стадіями росту й досягання вирощуваної культури.

Певною мірою ці номени розглядали П.Ю. Гриценко [1], М.В. Никончук [2] й інші. Проте центральнослобожанські назви етапів росту й дозрівання сільськогосподарських рослин не були предметом детального розгляду.

Матеріалом для статті послужили власні польові записи, здійснені упродовж 2001–2006 років у 32 населених пунктах Центральної Слобожанщини.

Номінація етапів росту й досягання сільськогосподарських рослин засвідчує наявність різної кількості елементів і характеризується неоднаковою деталізацією спільного для ряду денотатів семантичного простору. Навіть сегментація зовсім вузького фрагмента цього семантичного простору має відмінності відповідно до різних рослин, порівняймо, наприклад, етап „з'являється плід”: для жита, пшениці, ячменю – *йде ў_кóлос, викида́йе кóлос, колосі́ц':а*; для кукурудзи – *вийáжуц':а качані́, вибрáсу́йе почáтки*; для соняшника – *викида́йе кóшик, викида́йе гр'áнку, завйáзу́йец':а гр'áнка, завйáзу́йец':а гр'áнка, зйáўл'áйец':а голóўка, завйáзу́йец':а корзй́нка, зйáўл'áйец':а шáпка, викида́йе шл'áнку, викида́йе сóн'ашник*; для льону – *зйáўл'áйуц':а (пойáўл'áйуц':а) с'іменá, зйáўл'áйец':а (пойáўл'áйец':а) нас'ін':а*; для огірків – *зйáўл'áйец':а нў́пйáнок, розвивáйец':а нў́пйáнок*; для помідорів – *зйáўл'áйуц':а (пойáўл'áйуц':а) зелéн'і пом'ідóри (помидóри), зйáўл'áйуц':а (пойáўл'áйуц':а) зелéн'і баклажáни, зйáўл'áйуц':а (пойáўл'áйуц':а)*

зелéн'і томáти; для капусти – *складáйец':а ў_голóўку, завйáзу́йец':а голóўка, вйáжец':а качáн, згортáйец':а ў_качáн*. Проте для всіх сільськогосподарських рослин можна виділити чотири основні стадії: 1) етап появи сходів; 2) період росту (розвиток сходів, поява стебла і суцвіття (колоса – для зернових культур, голівки – для соняшника); 3) стадія цвітіння; 4) період формування плодів і їх досягання”.

У нашій же статті ми зупинимося на назвах етапів росту й дозрівання сільськогосподарських культур у говірках Харківщини. Докладніше розглянемо найменування періодів росту й досягання соняшнику.

Перший період досягання цієї технічної культури „сходить” репрезентований у центральнослобожанських говорах такими лексемами: *схóде* (Шевченкове Шевченківського р-ну, Старий Мерчик Валківського, Слобідка Краснокутського р-ну, Шестакове Вовчанського, Новоолександрівка Сахновщинського р-ну, Нова Іванівка Лозівського, Печеніги Печенізького р-ну, Мечебиліве Барвінківського, Червоноармійське Зачепилівського р-ну, Нововербівка Красноградського, Артемівка й Мартове Печенізького р-ну, Касянівка Сахновщинського, Веселе Первомайського р-ну, Рогозянка Великобурлуцького, Мірошниківка Коломацького р-ну, Устимівка Зачепилівського), *схóдит'* (Старий Мерчик Валківського р-ну, Новоолександрівка Сахновщинського, Нова Іванівка Лозівського р-ну, Червоноармійське Зачепилівського), *проростá (проростáйе)* (Зарічанка й Солоницівка Дергачівського р-ну, Сосонівка Нововодолазького, Губарівка Першотравневе Богдохівського р-ну, Мала Комишуваха Ізюмського, Мирне Краснокутського р-ну, Токарівка Дворічанського, Черемушна та Яблунівка Валківського р-ну, Костянтівка Зміївського, Шляхове Коломацького, Федорівка Великобурлуцького р-ну, Малі Кринки Шевченківського р-ну, Олександрівка Золочівського).

На позначення другого етапу „сходи розвиваються” використовують таку назву: *ростé* (в усіх обстежених пунктах).

Третій період росту „з'являються стебла” репрезентований у такий спосіб: *вихóде*

у *тру́бку* (Старий Мерчик, Черемушна та Яблунівка Валківського Валківського р-ну, Шестакове Вовчанського, Губарівка Богодухівського р-ну, Шляхове Коломацького, Рогозянка й Федорівка Великобурлуцького р-ну, Артемівка, Мартове й Печеніги Печенізького, Мечебилове Барвінківського р-ну, Червоноармійське Зачепилівського, Нововербівка Красноградського р-ну, Касянівка Сахновщинського, Веселе Первомайського р-ну, Мірошниківка Коломацького р-ну), *йде* *сте́бло* (Солоницівка та Зарічанка Дергачівського р-ну, Сосонівка Нововодолазького, Костянтівка Зміївського р-ну, Слобідка Краснокутського, Новоолександрівка Сахновщинського р-ну, Нова Іванівка Лозівського, Устимівка Зачепилівського р-ну, Малі Кринки Шевченківського, Олександрівка Золочівського р-ну).

На позначення четвертого етапу „з’являється головка соняшника” використовують такі найменування: *зйаўл’а́йец’ :а голбу́ка* (Солоницівка та Зарічанка Дергачівського р-ну, Сосонівка Нововодолазького р-ну, Костянтівка Зміївського р-ну, Артемівка, Мартове й Печеніги Печенізького р-ну, Мечебилове Барвінківського, Нововербівка Красноградського р-ну, Касянівка Сахновщинського, Веселе Первомайського р-ну, Рогозянка Великобурлуцького, Мірошниківка Коломацького р-ну, Устимівка Зачепилівського, Малі Кринки Шевченківського р-ну), *викида́ (викида́йе) шл’а́нку* (Мала Комишуваха Ізюмського р-ну, Токарівка Дворічанського, Шевченкове Шевченківського р-ну, Шестакове Вовчанського, Устимівка й Червоноармійське Зачепилівського р-ну, Федорівка Великобурлуцького), *зай’а́зуйец’ :а гр’а́нка* (Слобідка Краснокутського р-ну, Губарівка Богодухівського, Шляхове Коломацького р-ну, Олександрівка Золочівського), *викида́ гр’а́нку* (Першотравневе Богодухівського й Мирне Краснокутського р-ну), *зйаўл’а́йец’ :а гр’а́нка* (Мирне Краснокутського р-ну), *зай’а́зуйец’ :а гр’а́нка* (Мирне Краснокутського р-ну), *зай’а́зуйец’ :а корзі́нка* (Солоницівка та Зарічанка Дергачівського, Черемушна, Яблунівка й Старий Мерчик Валківського р-ну), *зйаўл’а́йец’ :а ша́нка* (Солоницівка та Зарічанка Дергачівського р-ну), *зйаўл’а́йец’ :а кружа́лок* (Костянтівка Зміївського р-ну), *зай’а́зуйец’ :а кружа́к* (Костянтівка Зміївського), *викида́йе со́н’ашник* (Новоолександрівка Сахновщинського р-ну), *пойаўл’а́йец’ :а голбу́ка* (Нова Іванівка Лозівського р-ну); *викида́ ко́шик* (Рогозянка Великобурлуцького).

Між появою головки соняшника і цвітінням іноді виділяють проміжний етап – *голубу́ка розквива́йец’ :а* (Нова Іванівка Лозівського р-ну). На позначення п’ятого періоду „цвіте” використовують назву *цв’і́тэ* (в усіх обстежених пунктах). Між цвітінням і появою насіння соняшника іноді виділяють проміжний етап – *п’ідн’ім’а́йец’ :а* (Новоолександрівка Сахновщинського).

На позначення шостого періоду „з’являється насіння” використовують такі найменування: *зйаўл’а́йец’ :а нас’і́н’ :а* (Солоницівка та Зарічанка Дергачівського р-ну, Сосонівка Нововодолазького, Токарівка Дворічанського р-ну, Малі Кринки та Шевченкове Шевченківського, Старий Мерчик, Черемушна та Яблунівка Валківського р-ну, Костянтівка Зміївського р-ну, Шестакове Вовчанського, Губарівка Богодухівського р-ну, Шляхове Коломацького, Артемівка, Мартове й Печеніги Печенізького р-ну, Нововербівка Красноградського, Касянівка Сахновщинського р-ну, Мірошниківка Коломацького р-ну, Олександрівка Золочівського), *зйаўл’а́йуц’ :а с’е́м’ечки* (Першотравневе Богодухівського р-ну, Мала Комишуваха Ізюмського, Шевченкове Шевченківського р-ну, Старий Мерчик Валківського, Шестакове Вовчанського р-ну, Федорівка Великобурлуцького, Мечебилове Барвінківського р-ну, Червоноармійське Зачепилівського, Олександрівка Золочівського р-ну), *зйаўл’а́йуц’ :а с’і́менá (се́менá, с’і́м’енá, с’ем’енá)* (Солоницівка та Зарічанка Дергачівського р-ну, Губарівка й Першотравневе Богодухівського, Мирне Краснокутського р-ну, Черемушна та Яблунівка Валківського, Веселе Первомайського р-ну, Рогозянка Великобурлуцького, Устимівка Зачепилівського р-ну, Олександрівка Золочівського), *зйаўл’а́йуц’ :а каба́чки* (Новоолександрівка Сахновщинського й Нова Іванівка Лозівського р-ну), *зйаўл’а́йец’ :а со́н* (Першотравневе Богодухівського, Мирне Краснокутського р-ну, Токарівка Дворічанського, Черемушна та Яблунівка Валківського р-ну), *зйаўл’а́йуц’ :а зёрна* (Шляхове Коломацького), *зйаўл’а́йуц’ :а зерн’а́та* (Солоницівка та Зарічанка Дергачівського р-ну), *пойаўл’а́йуц’ :а с’е́м’ачки* (Шевченкове Шевченківського), *пойаўл’а́йуц’ :а с’е́м’ячки* (Солоницівка та Зарічанка Дергачівського р-ну), *налива́йец’ :а гр’а́нка* (Слобідка Краснокутського).

Сьомий етап „зріє” репрезентований такими лексемами: *сп’і́е* (Солоницівка та Зарічанка Дергачівського р-ну, Першотравневе Богодухівського, Мала Комишуваха Ізюм-

ського р-ну, Мирне й Слобідка Краснокутського р-ну, Мірошниківка та Шляхове Коломацького, Артемівка, Мартове й Печеніги Печенізького р-ну, Мечбилове Барвінківського, Червоноармійське Зачепилівського р-ну, Нововербівка Красноградського), *до-сп'іва́йє* (Шестакове Вовчанського р-ну); *ка-бачкú посп'іва́йум'* (Нова Іванівка Лозівського), *достига́йє* (Сосонівка Нововодолазького р-ну, Токарівка Дворічанського, Губарівка Богодухівського р-ну, Касянівка й Ново-олександрівка Сахновщинського, Шляхове Коломацького р-ну, Малі Кринки Шевченківського, Олександрівка Золочівського р-ну), *достига́* (Губарівка Богодухівського, Шляхове Коломацького р-ну, Касянівка Сахновщинського), *сті́гне* (Малі Кринки та Шевченкове Шевченківського р-ну, Токарівка Дворічанського, Олександрівка Золочівського р-ну), *до-зр'іва́* (*дозр'іва́йє*) (Солоницівка та Зарічанка Дергачівського р-ну, Першотравневе Богодухівського, Мала Комишуваха Ізюмського р-ну, Черемушна та Яблунівка Валківського, Костянтівка Зміївського р-ну, Веселе Первомайського, Рогозянка Великобурлуцького р-ну, Устимівка Зачепилівського), *зр'і́є* (Федорівка Великобурлуцького р-ну).

Зауважимо, що номінація етапів росту й досягання сільськогосподарських рослин засвідчує наявність різної кількості елементів і характеризується неоднаковою деталізацією спільного для ряду денотатів семантичного простору. Так, наприклад, жито, пшениця, ячмінь, просо, овес, гречка мають 7 основних стадій росту і відповідно 7 мовленнєвих елементів (семем) на їх позначення, кукурудза, картопля і помідори в своєму розвитку проходять 8 етапів, а отже й номінація їх періодів росту і досягання об'єднує в собі 8 значень, льон і буряк – 6.

Однак, слід відзначити, що найменування на позначення певного періоду чи досягання можуть містити загальну назву, яка є спільною для багатьох рослин і виступає своєрідним об'єднавчим чинником у тій або іншій мікрогрупі назв. Наприклад, таким об'єднуючим елементом у наведеному вище сегменті є словосполучення *зйаў'а́йєц':а пл'ід*.

Слід звернути увагу й на першу стадію росту картоплі. Вона представлена у центрально-слобожанських говорах лексемами *схóде* (*схóдит'*) і *проростá* (*проростáйє*), проте у деяких говірках спостерігається розрізнення цих назв: *схóде* (*схóдит'*) – перший етап росту картоплі, *проростá* (*проростáйє*) – поява на картоплі, яка зберігається в погребі чи деінде, паростків.

Узагалі ж найменування основних етапів росту і дозрівання сільськогосподарських культур не виявляють тенденцій до зникання, хоч і дуже давні. Проте останнього часу спостерігаємо певну уніфікацію назв у складі цієї ЛСГ, що пов'язано з проникненням до говіркового мовлення ряду термінізованих слів і словосполучень або ж терміноподібних утворень і, не в останню чергу, із зростанням впливу літературномовних елементів на ту або іншу говірку: *формúйєц':а пл'ід, йде ў, рост стеблó, формúйєц':а кушч, ростé кор-невíшче, ростé корнеплóд* й ін. Такі найменування є універсальними, оскільки використовуються для називання стадій росту різних сільськогосподарських рослин. Так, наприклад, утворення *формúйєц':а пл'ід* може означати період розвитку плодів пшениці, проса, вівса, картоплі, буряків, огірків і гарбузів. Ці форми свідчать і про те, що зазначена лексико-семантична група, внаслідок впливу літературної мови, зазнає певної уніфікації. Однак, поряд зі згадуваними вище найменуваннями, функціонують і спеціальні утворення, які називають стадію росту тільки однієї конкретної сільськогосподарської культури або ж період, спільний для рослин лише однієї ботанічної групи. Наприклад, етап формування плодів злакових рослин передається такими спеціальними назвами – *набира́йє зерно́, полов'і́є*; капусти – *зб'і́л'шуйєц':а качáн*; картоплі – *виле-жу́йєц':а*. Зрозуміло, що специфічність таких найменувань залежить від особливостей розвитку тих або інших культур.

Терміноподібні елементи не слід плутати із загальноновживаними словами, як, наприклад, *цв'і́те, достига́йє* й іншими, які також є до певної міри універсальними, оскільки є спільними для всіх аналізованих нами лексико-семантичних мікрогруп. Хоча знову ж таки поряд із цими назвами у говірковому мовленні можуть функціонувати „локальніші” найменування, зокрема, стадія цвітіння зернових культур має у центрально-слобожанських говорах разом із *цв'і́те* і вужчу назву (специфічнішу) – *красúйєц':а*.

Отже, термінізовані утворення, як і загальноновживані номени, відзначаються універсальністю, проте вони відомі не всім носіям тієї або іншої говірки.

ЛСГ „найменування етапів росту і досягання сільськогосподарських рослин” загалом має такі елементи: 1) загальноновживані слова й словосполучення – *схóде, проростáйє, дозр'іва́йє, достига́йє, колосíц':а, йде ў, стеблó, сп'і́є* та ін.; 2) прототерміни

або ж термінізовані чи терміноподібні елементи: *молóчна, молóчно-вóскова (восковá) зр'їл'їс'т', молóчна і пóўна сп'їл'їс'т' (сп'їлос'т')*, *пóўне формувáн':а голóўки, йде ў_рост стеблó, формўйец':а корневїшче, формўйец':а пл'їд, ростé корнеплóд; молóчкó, молóчний воск, затверд'їн':а* (кінцеві стадії досягання огірків); 3) говіркові утворення – *кабачкї посп'ївáйт'* (насіння соняшника), *ростé гич, падсóнух досп'ївáйе, викидáйе гр'áнку, заўйáзуйец':а гр'їнка (гр'áнка), зйáўл'áйец':а сон, ростé свеклá (свекла)* (листя буряків), *вибрáсуйе м'їтлїчку, вибрáсуйе початки*.

Збираючи матеріал, ми опитували інформаторів різних вікових груп, оскільки, на нашу думку, дослідження говорів із урахуванням різноманітної здиференційованості діалектоносіїв (залежно від віку, освіченості, професії, соціальної і мовленнєвої активності тощо) об'єктивне і перспективне, бо дає можливість простежити динаміку змін лексико-семантичних систем на сучасному етапі розвитку говорів. Отже, зауважимо, що мовляни до 25 років частіше використовують для називання основних етапів росту й дозрівання культивованих рослин загальнозживані нomeni, рідше – „термінізовані слова і словосполучення” і майже зовсім не користуються діалектизмами. Сільчани середнього віку вживають значну кількість терміноподібних форм і частіше, ніж молоді, використовують у мовленні говіркові утворення. Звичайно, уживають вони й загальновідому лексику на

позначення різних періодів росту й досягання сільськогосподарських культур. Мовці старші за 60 років значною мірою послуговуються загальновідомими і говірковими назвами і дуже рідко використовують терміноподібні слова і словосполучення. Найбільшу кількість прототермінів спостерігаємо, природно, у мовленні сільських фахівців – агрономів, механізаторів й ін.

Наш матеріал дає змогу зробити висновки:

1. Лексико-семантична група на позначення різних періодів росту й досягання сільськогосподарських рослин надзвичайно багата в репертуарному плані й, безсумнівно, поліінформативна в науковому відношенні.

2. Номінація етапів росту й досягання сільськогосподарських рослин засвідчує наявність різної кількості елементів і характеризується неоднаковою деталізацією спільного для ряду денотатів семантичного простору. Навіть сегментація зовсім вузького фрагмента цього семантичного простору має відмінності відповідно до різних рослин.

3. Узагалі ж найменування основних етапів росту і дозрівання сільськогосподарських культур у центральнослобожанських говірках не виявляють тенденцій до зникання, хоч і дуже давні. Проте останнього часу спостерігаємо певну уніфікацію назв у складі цієї ЛСГ, що пов'язано з проникненням до говіркового мовлення ряду термінізованих слів і словосполучень або ж терміноподібних утворень і, не в останню чергу, із зростанням впливу на говірку літературномовних елементів.

Література

1. Гриценко П.Ю. Моделирование системы диалектной лексики. – К., 1984. 2. Никончук М.В. Сільськогосподарська лексика правобережного Полісся. – К., 1985.

АННОТАЦІЯ

В статті на матеріалі центральнослобожанських говорів розглядаються названня різних періодів росту і созрівання сільськогосподарських культур. Найбільше детально розглянуті найменування етапів росту підсоленника.

SUMMARY

In the article on the material of central Slobozhanschyna dialects the names of different periods of agricultural crops growth and ripening are examined. The names of the stages of sunflower growth are examined in detail.